

MƏQALƏLƏR – ARTICLES

NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR – THEORETICAL ISSUES

UOT: 94(479.24)

DÜNYA VƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

©2024

İRADƏ BAĞIROVA *

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: bagirovais@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.8>

Xülasə: Məqalədə müasir dünyada tarix elminin yeni istiqamətlərindən, onların tədricən inkişaf etməsindən, Qərbdə yaranmış və Şərq ölkələrinin tarixşünaslığına böyük təsir göstərmiş modern və post-modern cərəyanlardan söhbət açılır. XX əsrin birinci yarısında “Annalar məktəbi”nin yaranması tarix elmində əsl çevrilişə səbəb oldu. Həmin məktəbin nümayəndələri öz əsərlərində multi-distsiplinar yanaşmanı təbliğ edir, demografiya, statistika, ədəbiyyat, fəlsəfə, psixologiya və digər elmlərin tarixi tədqiqatlara cəlb edilməsinin tərəfdarı olmaqla bu elmlərdən öz əsərlərində geniş istifadə edirdilər.

Artıq XX əsrin ikinci yarısında tarixi araşdırmaların yeni modelləri: siyasi tarix, iqtisadi tarix, mədəniyyət tarixi, tarixi coğrafiya, tarixi ekologiya, etnotarix, tarixi antropologiya və s. kimi sahələr meydana çıxır. 1970-80-ci illərdə tarixi tədqiqatlarda yeni istiqamətlərin arealı genişlənir, Yaponiya, Hindistan, Latın Amerikası, sovet tarixçilərinin bir qismi bu hərəkata qoşulur. Britaniya tarix məktəbi tərəfindən əsasları qoyulmuş bu araşdırmalarda daha dərin və eyni zamanda dar sahələri təhlil edən tədqiqatlar meydana çıxır. Həmin sahələr arasında gender tarixi, gündəlik tarix, şifahi tarix, mikrotarix, görüntü tarixi, siyasi tarix və s. qeyd etmək olar.

1970-ci illərin sonlarında humanitar və informatika elmlərinin kəsişməsində informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni fənlərarası istiqamət – tarixi informatika və ya “kvantitativ tarix”, “kliometriya” yaranır. Məqalədə bu istiqamətin dünya və Azərbaycan tarixində də inkişaf etməsindən söhbət açılır.

Tarix elminin digər populyar istiqamətlərindən biri də tarixi antropologiyadır. Onun tədqiqatçıları antropologiyanın təbiət elmlərinə deyil, humanitar elm-

lərə aid edilməsinin və antropologiyanın tarix elmi ilə sıx əlaqədə olmasının tərəfdarındırlar.

Məqalədə həmçinin tarixdə post-modernizm cərəyanının öyrənilməsinə də yer ayrılır və onun görkəmli nümayəndələri barədə söhbət açılır. Post-sovet ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da tarix elminin inkişafı təhlil olunur və ənənəvi tarix elminin SSRİ-nin dağılması dövründə əsl sarsıntı yaşadığı qeyd olunur. Son 30 il ərzində ideoloji təsirdən çıxan tarixin inkişafına nəzər salınır və onların dünya tarix elminə yaxınlaşması prosesi təhlil edilir.

Açar sözlər: *Annalar məktəbi, multidistsiplinar tarix, novistika, tarixi antropologiya, kliometriya, modern, post-modernizm*

THEORETICAL PROBLEMS OF WORLD AND AZERBAIJAN HISTORY

©2024

İRADA BAGIROVA *

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail:bagirovais@gmail.com

Abstract: *The article explores new directions of historical science in the modern world, their consistent development, modernist and postmodernist trends that arose in the West and had a great impact on the historiography of Eastern countries. In the first half of the 20th century, the creation of the “School of Annas” produced a real revolution in historical science. The representatives of this school promoted an interdisciplinary approach, advocated the involvement of demography, statistics, literature, philosophy, psychology and other sciences in historical research and widely used the achievements of these sciences in their works.*

Already in the second half of the 20th century, new models of historical research appeared: political history, economic history, cultural history, historical geography, historical ecology, ethno-history, historical anthropology, etc.

In the 1970s and 1980s, the range of new directions in historical research expanded, and some Japanese, Indian, Latin American, and Soviet historians joined this movement. In these studies, established by the English historical school, there are works analyzing deeper and at the same time narrower areas of history. Among them, it is possible to mention gender, everyday oral history, microhistory, image history, political history, etc.

In the late 1970s, due to the development of information technologies, a new interdisciplinary direction was born at the intersection of humanities and computer sciences – historical informatics, “quantitative history” or “cliometrics”. The

article describes the development of this direction in the world history and the history of Azerbaijan.

Another popular area of history is historical anthropology. Its researchers are supporters of attributing anthropology to the humanities, and not to the natural sciences, and believe that anthropology is more closely related to historical science. A large place is occupied by the analysis of the postmodernist trend in history and its prominent representatives.

The article also analyzes the development of history in post-Soviet countries, including Azerbaijan. It is noted that traditional historical science experienced a real upheaval during the collapse of the USSR. The development of historical science, which emerged from ideological pressure during the last 30 years, is highlighted and the process of its approximation to the achievements of world history is analyzed.

Keywords: School of Annas, interdisciplinary history, historical anthropology, cliometrics, modern, postmodernism.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВСЕМИРНОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИИ

©2024

ИРАДА БАГИРОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: bagirovais@gmail.com

Резюме: В статье исследуются о новых направлениях исторической науки в современном мире, их последовательном развитии, модернистских и постмодернистских тенденциях, возникших на Западе и оказавших большое влияние на историографию восточных стран. В первой половине XX века создание «Школы Анналов» произвело настоящую революцию в исторической науке. Представители этой школы пропагандировали междисциплинарный подход, выступали за привлечение демографии, статистики, литературы, философии, психологии и других наук к историческим исследованиям и широко использовали эти науки в своих работах.

Уже во второй половине XX века появились новые модели исторических исследований: политическая история, экономическая история, история культуры, историческая география, историческая экология, этноистория, историческая антропология и др.

В 1970-е и 1980-е годы расширяется ареал новых направлений в исторических исследованиях, и к этому движению присоединился ряд японских, индийских, латиноамериканских и советских историков. В этих исследова-

ниях, заложенных английской исторической школой, появляются труды, анализирующие более глубокие и в то же время более узкие области истории. Среди них можно отметить гендерную, повседневную, устную историю, микро историю, историю образов, политическую историю и пр.

В конце 1970-х годов в связи с развитием информационных технологий на стыке гуманитарных и компьютерных наук зародилось новое междисциплинарное направление – историческая информатика, «квантитативная история» или «клиометрия». В статье рассказывается о развитии этого направления в мировой истории и истории Азербайджана.

Другой популярной областью истории является историческая антропология. Ее исследователи являются сторонниками отнесения антропологии к гуманитарным, а не к естественным наукам, и считают, что антропология более тесно связана с исторической наукой. Большое место занимает анализ постмодернистского направления в истории и рассказывается о его ярких представителях.

В статье также анализируется развитие истории в постсоветских странах, в том числе и в Азербайджане. Отмечается, что традиционная историческая наука пережила настоящий переворот во время распада СССР. Освещается развитие исторической науки вышедшей из-под идеологического прессинга в течение последних 30 лет и анализируется процесс ее приближения к достижениям мировой истории.

Ключевые слова: Школа Анналов, междисциплинарная история, новистика, историческая антропология, клиометрия, модерн, постмодернизм

Giriş

Müasir dünyada tarix elmində mürəkkəb proseslər cərəyan edir. Qlobal sosial dəyişikliklər dövründə tarixi prosesin ümumiləşdirilməsinə, qlobal tarixin tədqiq edilməsinə maraq daha da güclənir. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində başlanmış modern dövrü, tarix elmindən də təsirsiz ötürməmişdir. Məhz bu dövrdə tarixçilər tarixin milli təsvirlərinin yetərsizliyini dərk etməyə başlayırlar və bu proses indi də davam edir. Bu, heç də o demək deyil ki, milli tarixə maraq azalır, lakin ən fundamental əsərlərdə ona baxış köklü şəkildə dəyişir. Ölkələrin tarixi artıq dünya kontekstindən kənarında, tarixi inkişafın digər növləri ilə müqayisə edilmədən, öz ölkəsinin dünya tarixində yerini müəyyənləşdirmədən təsəvvür olunmur.

Tarix elmi cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu müəyyən vəzifələri yerinə yetirir. İlk növbədə bu, keçmişin nümunələri vasitəsi ilə mənəvi və siyasi dəyərlər sistemini formalaşdırmaq, siyasi qərarların və qanunların qəbul edilməsinə yardım etmək və ələlxüsus postsovet ölkələri üçün xüsusi maraq kəsb edən “xalqın tarixinin” öyrənilməsi ilə milli kimliyin formalaşmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

Tarix elmi koqnitiv, tədris, siyasi, proqnostik, praktik-tətbiqi, ideoloji və s. funksiyaları yerinə yetirir.

XX əsrdə dünya tarixinin əsas istiqamətləri

Artıq XX əsrin birinci yarısında Qərbdə ayrı-ayrı görkəmli tarixçilər tərəfindən multidissiplinar, yəni fənlərarası tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdı. Onların arasında, ilk növbədə, 1920-1930-cu illərdə tarix elmində əsl çevriliş edən “Annalar məktəbini”n yaradıcılarını – Mark Blok və Lüsyen Fevrin adlarını qeyd etmək lazımdır. Onlar statistika, demoqrafiya, ədəbiyyat, dilçilik, psixologiya və digər elmlərin tarixi tədqiqatlara cəlb edilməsini tərəfdarı olmaqla bu elmlərdən öz əsərlərində geniş istifadə edirdilər. Ənənəvi siyasi tarixi tənqid edən Blok və Fevr onun səthi xarakterini tənqid edir, onun tərəfdarlarının tədqiq edilən dövrün dərin proseslərə, eləcə də tarixi biliyin əlaqəli sahələrinə – ilk növbədə sosial və iqtisadi tarixə etinasızlıq göstərdiyini qeyd edirdilər.¹ “Annalar məktəbi”nin ikinci nəslinin nümayəndəsi Fernand Brodel tarixin digər əlaqəli (ilk növbədə sosial) elmlərlə “qardaş birliyi”nin tərəfdarı idi. Onun əsas əsəri – “Maddi sivilizasiya, iqtisadiyyat və kapitalizm” o ideya üzərində qurulmuşdu ki, “yalnız tarix insan haqqında bütün elmləri birləşdirməyə, onları bir-biri ilə əlaqələndirməyə kömək etməyə, bir növ fənlərarası sosial elmin konturlarını tərtib etməyə qadirdir. Fakt budur ki, müasirlik yaxın və uzaq keçmişdə baş vermiş hadisələrin müxtəlif dərəcədə davamıdır. Müasirlik əvvəlki əsrləri və hətta “bəşəriyyətin bu günə qədər ki, bütün tarixi inkişafını” mənimsəyir”.²

1960-1970-ci illərdə Avropada siyasi tarix, iqtisadi tarix, mədəniyyət tarixi, tarixi coğrafiya, tarixi ekologiya, etnotarix, tarixi antropologiya və s. kimi sahələr meydana çıxdı. Tarixi antropologiyanın yaranması sosial-struktur tarixdən sosial-mədəni tarixə son keçid rolunu oynadı. Tarix keçmişin sosial-zaman çərçivəsində öz hərəkətləri ilə məkanı dəyişən insan haqqında bir elm kimi qəbul olunmağa başladı. Bu gün onun maraq dairəsinə etnoqrafiya (Qərb ənənəsində buna antropologiya deyilir), mentalitetlər tarixi, gündəlik həyat tarixi, mikrotarix, tarixi psixologiya və s. daxildir.

1970-1980-ci illərdə tarixi araşdırmalarda yeni istiqamətlərin arealı genişlənir, Yaponiya, Hindistan, Latın Amerikas, Rusiya tarixçiləri bu tipli tədqiqatlarda özlərinə məxsus yer almağa başlayırlar. Bu dövrün ən uğurlu araşdırmalarından biri “Tarixin yazılmasının yeni perspektivləri”³ kitabını hesab etmək olar. Bu kitab Britaniya tarixşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Piter Börkin ümumi redak-

¹ Блок Марк. **Апология истории или Ремесло историка**. Москва, 1988; Февр Люсьен. **Бои за историю**. Москва, 1991.

² **Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.** Т.1 (Структуры повседневности: возможное и невозможное); т.2. **Игры обмена**; т.3. Москва: Прогресс, т.1. 1986; т.2. 1988; т.3. 1992. **Грамматика цивилизаций**. Москва: Изд-во. «Весь мир», 2008, с.8.

³ **New Perspectives on Historical Writing**. Cambridge University Press, 1992.

torluğu ilə məqalələr toplusudur. Topulun müəlliflər qrupuna Börkindən başqa tanınmış tarixçilər – Robert Darnton, Evan Gaskel, Covanni Levi, Coan Scott daxil idilər. Kitab tarix elminə bütünlüklə yeni yanaşmalara həsr olunmuşdur: gender tarixi, oxuma tarixi, gündəlik tarix, şifahi tarix, mikro tarix, tarixi hadisələr, görüntü tarixi, siyasi tarix və s. Başqa sözlə desək, bu kitab “yeni tarix”in nailiyyətlərini əks etdirir, digər tərəfdən isə onun problemlərini və çətinliklərini vurğulayırdı. Börkin özünün ön sözdə yazdığı kimi, bu kitabın məqsədi “yeni tarixi tərifləmək deyil, onun güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməkdir”. Börkin sözlərinə görə, müasir tarixin ən ciddi problemlərindən biri terminologiya problemidir. Yeni tarixin ümumi, bütün ölkələrdə qəbul olunmuş terminoloji aparatı olmalıdır, çünki müasir tarixçilər öz əsərlərində müxtəlif nəzəriyyələrə və ya elmə (psixologiya, fəlsəfə, gəncşünaslıq və s.) üstünlük verir və ona uyğun elmi terminlərindən istifadə edir.

Digər problem təfsir (interpretasiya) problemidir, Börk bunu tarixçilər arasında köhnə deterministik model (məsələn, marksizm) və qeyri-deterministik (məsələn, psixotarixə əsaslanan Freydizm modeli) arasında mübahisə kimi qiymətləndirir. Tarix üçün belə tədqiqatların və metodların bolluğu bir tərəfdən yaxşı hal olduğu ilə yanaşı belə bir vəziyyət olduqca təhlükəlidir, çünki bu tarix elminin “yayılması”, bütövlüyünün itirilməsi və nəticədə itməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də bir qrup tarixçi “yeni tarixi sintez” anlayışının tərəfdarlarıdır, bu terminin əsas ideoloqu vaxtı ilə F.Brodel olmuşdur.

Yeni tarixin inkişafına təsir göstərən istiqamətlərdən biri də son illərdə meydana çıxmış “Novistika” anlayışıdır. Novist tədqiqatlarda, əslində, Yeni Zamanın öyrənilməsində sinergetik metodların tətbiqindən söhbət gedir. Dünənimizi – bu günümüzü – sabahımızı birləşdirməyə çalışan novistika tarixdə subyektivlik (keçmişin alternativ ssenarilərinin modelləşdirilməsi) problemini və alternativ tədqiqatların – elmin fənlərarası istiqamətini öyrənən fəlsəfi və tarixi düşüncənin istiqaməti ilə dialoqa girir, mövcud olandan keyfiyyətə fərqli olana və ya bəşəriyyəti qlobal fəlakətdən xilas edə biləcək alternativ sivilizasiyaya keçid yolları üzərində araşdırmalar aparır.⁴

Yeni dövr keçmişin və gələcəyin alternativ ssenarilərinin modelləşdirilməsi üçün münbit sahədir, çünki dünya tarixinin məhz bu dövründə subyektiv amilin – öz daxili dəyərini dərk edən və hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyan şəxsin azad iradəsinin rolu artır. Novistik tədqiqatların ayrıca və artıq fəal şəkildə inkişaf etdirilən mövzusu, zamanımızın terrorizm kimi aktual problemi də daxil olmaqla, əks metoddan fəal istifadəsidir. Onun tədqiqatçıları O’Brayen, C.Bentli, N.Komisarov, B.Repina, L.Xut və b. öz əsərlərində Yeni tarix dövrünün qloballaşma proseslərinin təkanverici amili kimi qiymətləndirir, onun mahiyyətini və təkamülünü tədqiq edirlər.

⁴ Хут Людмила Рашидовна. Изучение истории нового времени и новистика. – **Научные ведомости**, 2010, №13, с.5.

Nümunə kimi bu yaxınlarda, 2023-cü ildə ingilis tarixçisi Patrik O'Maranın kitabını göstərmək olar, o, həm alternativ tarix, həm də tarixi antropologiya cəhətdən maraqlıdır. Monoqrafiya "I Aleksandr dövründə Rusiya zadəganlığı"⁵ – adlanır və Rusiyanın həmin dövrdə həm xarici, həm də daxili siyasətində dəyişikliklərdən bəhs edir. O zaman islahatçılar və mühafizəkarlar arasında gedən qızğın mübahisələrə (Speranskinin islahat modeli) artıq o dövrün əsas sosial qrupu olan zadəganlar qoşulmuşdu. P.O'Mara I Aleksandr ilə bu zümrənin arasında olan ziddiyətli münasibətləri təhlil (rekonstruksiya) edərək, belə bir suala cavab axtarır: XIX əsrin əvvəllərində Rusiya bu mütərəqqi islahatlar yolu ilə gedə bilərdimi? və bu halda onu hansı gələcək gözləyirdi? Bu məsələni həm Qərbdə, həm də Şərqdə bir çox dövrlərdə və dövlətlərdə gedən siyasi və iqtisadi proseslərə tətbiq etmək olar.

Tarixi antropologiya, antropoloji metodlarından istifadə etməklə keçmiş öyrənilən tarix elminin bir sahəsidir. O, insanın gündəlik həyatının strukturunu, dünya qavrayışını və hisslərini, kollektiv davranışın əsasında duran qeyri-müəyyən məntiqi öyrənir. Tarixi antropologiyada bir neçə problem kompleksi müəyyən edilir: 1) insanın özünə, həyat tərzinə və iqtisadi davranışına münasibəti; 2) insan, ailəsi və onların dövlətlə münasibətləri, tarixi demoqrafiya, ictimai münasibətlərin xüsusiyyətləri; 3) zaman və məkan, xalq inancları və ayinləri haqqında təsəvvürlər sistemi və s. Tarixi-antropoloji tədqiqatlar adətən fənlərarası xarakter daşıyır, sosiologiyayı, iqtisadi və siyasi tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti və digər sahələri əhatə edir.⁶ Tarixi antropologiyada həmçinin şəxsiyyətlərarası və qruplararası qarşılıqlı fəaliyyətə üstünlük verilir, tarixi proseslərdə onların iştirakçılarının (və ya qurbanlarının) mövqeyindən baxış, bütün növ sosial təcrübələrin və gündəlik həyatın öyrənilməsinə üstünlük verilir.

Tarixi antropologiyanın nəzəri əsasını XX əsrin başlanğıcında formalaşan və Baden məktəbini təmsil edən filosof-neokantçılar – Vilhelm Vindelband, G. Riker, sosioloqlar M. Veber və E. Durkheimin ideyaları təşkil edirdi.⁷ Bu tədqiqatçılar o fikri vurğulayırdılar ki, ənənəvi metoddan, yəni təbiətin ümumi qanunlarını kəşf etmək və formalaşdırmaqdan fərqli olaraq, cəmiyyət haqqında bilik ideografik metoda, yəni konkret materiala fərdi yanaşmaya, hər bir tarixi hadisənin birdəfəlik və unikal xüsusiyyətlərinə malik olduğunu dərk etməyə əsaslanır. Onların arasında metodoloji fikir ayrılıqları olsa da, ümumi şəkildə hesab edirdilər ki, tarix-

⁵ Патрик О'Мара. **Русское дворянство времен Александра I**. Москва: Новое литературное обозрение, 2023. – 520 с.

⁶ Дмитрий Харитонов. **Историческая антропология**. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2004, с.76; Burguière Andre. «**Antropologie historique**». **Dictionnaire des sciences historiques**. Paris: Presses Universitaires de France, 1986. P. 469-471.

⁷ Wilhelm Windelband. **History of Philosophy**. London: Macmillan & Co LTD, 1914, 974 p.; Риккерт Генрих. **Философия истории**. СПб; Weber Max: Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus. In: **Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik**. 20, 1904, s.164; Дюркгейм Эмиль. **Правила социологического метода**. Москва, Изд-во АСТ, 2021, 384 с.

çinin diqqət mərkəzində filosoflar və ya sosioloqlar tərəfindən formalaşdırılan ictimai ümumi qanunlar axtarışı deyil, konkret vəziyyətin öyrənilməsi olmalıdır. Tarixi antropologiya pozitivist yönümlü tarixdən fərqləndirən cəhət “tarixi-hekayə”ni “tarix problemi” ilə əvəz edilməsidir. Onun səciyyəvi cəhəti tarixi mənbə ilə tarixçinin “dialogunun” qurulmasıdır: bir tərəfdən tarixçi özününkündən fərqli mədəniyyəti anlamağa çalışır, digər tərəfdən isə o öyrəndiyi mənbəyə özünə və mədəniyyətinə maraqlı olan sualları verir.

1930-1940-cı illərdə Oksford Universitetində sosial antropologiya kafedrasına rəhbərlik edən prof. A.Redklif-Braun qəti şəkildə bəyan etdi ki, tarix və antropologiya “mədəniyyət faktları ilə məşğul olmağın iki fərqli üsuludur, onların arasında ziddiyyət var”. Onun fikrincə, bu elmlər arasındakı fərq müxtəlif tədqiqat növlərinə istinad etmələrindədir.⁸ Bununla belə, Redklif-Braunun bu vəzifədə davamçısı E.Evans-Pritçard, artıq 1950-ci ildə bu fikrə qarşı çıxaraq iki fənnin yaxınlaşmasına böyük töhfə verdi. Onun 1961-ci ildə Mançester Universitetində nəşr etdirdiyi “Antropologiya və tarix” adlı mühazirəsi, daha sonra isə eyni mövzuda son kitabı xüsusilə geniş əks-səda doğurdu.⁹ Beləliklə, XX əsrin ortalarında Böyük Britaniyada tarixçilərlə sosial antropoloqların yaxınlaşması tendensiyası müşayiət olunurdu. Tarixçilərin əməkdaşlıq etmək istəyi Oksford Universitetinin professoru Kit Tomasın 1963-cü ildə “Past and Present” jurnalında dərc edilmiş “Tarix və antropologiya” məqaləsi ilə nümayiş etdirilirdi. Kit Tomasın fikrincə, hər şeydən əvvəl antropoloqların əsərləri ilə tanışlıq tarixi yazıların daha yüksək elmi səviyyəyə ucaldır. Əsas odur ki, sosial antropologiya tədqiqat obyektini ayrı-ayrılıqda tədqiq olunan sahələr – iqtisadi, hüquqi, hərbi və başqalarına ayıran ənənəvi ixtisaslaşmadan fərqli olaraq, tarixçilərə tədqiq olunan cəmiyyəti bütövlükdə təhlil etməyə imkan verir. İkincisi, antropoloqlar tarixçilərin ancaq kitablarda oxuya bildikləri hadisələri, məsələn, cadugərlik və ya arxaik qohumluq sistemlərini bilavasitə tədqiq etməklə onlara yeni izahlar və şərhlər “təklif edə” bilər, onların diqqətini keçmişdəki həyatın öyrənilməmiş, qaranlıq məqamlarına – miflərə, rituallara, bayramlara və s. yönəldə bilər.

Kit Tomasın özü ötən əsrin 60-cı illərində yazdığı əsərlərində, məsələn, 1964-cü ildə “Past and Present” jurnalında dərc olunmuş sənayedən əvvəlki cəmiyyətdə iş və istirahət haqqında məruzəsində etnoloji tədqiqat materiallarından fəal şəkildə istifadə edirdi.¹⁰ Onun həmkarı, məşhur britaniyalı marksist tarixçisi,

⁸ Альфред Рэдклифф-Браун. **Метод в социальной антропологии** (Method in social anthropology). Ин-т социологии РАН. Москва: Канон-Пресс-Ц; Кучково поле, 2001, 414 с.

⁹ Эдвард Эванс-Причард. **История антропологической мысли**. Москва: Восточная литература, 2003.

¹⁰ Лорина Репина. **Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике**. Одиссей. Человек в истории. 1990. Москва, 1990.

millətçi nəzəriyyəçisinin tənqidçisi Erik Hobsbaum 1959-cu ildə yazdığı kitabında xalq üsyanlarını öyrənmək üçün etnoqrafik materialdan istifadə etmişdir.¹¹

Tarixi antropologiyanın əsasları hələ “Annalar məktəbi” dövründə qoyulsa da, o daha çox 1970-80-ci illərdə inkişaf etməyə başladı və İtaliyada K.Qinsburq, Fransada J.Le Qoff, Rusiyada A.Y.Qureviç və Y.L.Bessmertny əsasən orta əsrlər rituallarına, vassalitet problemlərinin təhlilinə həsr edilmiş əsərlərində tarixi antropologiyanın inkişafına böyük töhfə vermişdir.¹²

Siyasi tarixin **predmet** sahəsinin genişlənməsi onun keyfiyyətə fərqli istiqamətlərinin tədricən formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da adətən Yeni Siyasi Tarix adlanır. Siyasi antropologiya ənənəvi cəmiyyətlərdə siyasi prosesi, eləcə də hakim institutlarını öyrənən müstəqil istiqamətdir. Bu cərəyanın banisi ingilis antropoloqu Edvard Evans-Priçard hesab olunur. Sonuncu antropologiyanın təbiət elmlərinə deyil, humanitar elmlərə aid edilməsinin tərəfdarı idi və eyni zamanda antropologiyanın tarix elmi ilə sıx əlaqədə olması nöqteyi-nəzərindən çıxış edirdi.¹³

1970-ci illərin sonlarında humanitar və informatika elmlərinin kəsişməsində informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni fənlərə istiqamət – tarixi informatika (və onun tətbiqi sahəsi – Rəqəmsal tarix) və ya “kvantitativ tarix”, “kliometriya” yaranır. Rəqəmsal tarix geniş fənlərə əməkdaşlığa təsir göstərir: mənbəşünaslıq və arxeoqrafiyadan tutmuş informasiya sistemlərinin alqoritmləşdirilməsinə və memarlığına qədər. Kliometriyaya çox vaxt iqtisadi tarixdə riyaziləşdirilmiş tədqiqatlar kimi baxılır. 1993-cü il üçün İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı iqtisadçılar D.North və R.Vogelə “yeni iqtisadi tarix” adlanan iqtisadi tarix istiqamətində, yəni iqtisadiyyatı birləşdirən tədqiqat istiqaməti üzrə verilmişdir. SSRİ-də kliometriya 1960-cı illərdə inkişaf etməyə başladı. Onun formalaşmasında İ.D.Kovalçenkonun işi və SSRİ Elmlər Akademiyasının Tarix Bölməsi nəzdində riyazi metodların və kompüterlərin tarixi tədqiqatlarda tətbiqi komissiyasının fəaliyyəti (1968) mühüm rol oynamışdır. Əvvəlcə Rusiyanın sosial-iqtisadi tarixinə dair məlumatları emal etmək üçün kəmiyyət üsulları və kompüterlərdən istifadə olunurdu, sonra povest mənbələrinin, etno-sosial proseslərin, arxeoloji materialların və mədəniyyət tarixinin təhlilinə həsr olunmuş əsərlər

¹¹ Eric Hobsbawm. **The Age of Revolutions: Europe 1789-1848**. New York, New American Library, 1962.

¹² Жак Ле Гофф. **Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии**. СПб: Евразия, 2010; Гинзбург Карло. **Сыр и черви. Картина одного мельника, жившего в XVI веке**. Москва: РОССПЕН, 2000; Арон Гуревич. **«Новая историческая наука» во Франции: достижения и трудности**. История и историки. 1981. Москва, 1985; Юрий Бессмертный. **Жизнь и смерть в средние века: Очерки демографической истории Франции**. Москва, 1991.

¹³ Evans-Pritchard E.E. **Social Anthropology and Other Essays**. New York: The Free Press. BBC Third Programme Lectures, 1962.

meydana çıxdı. Y.L.Bessmertniy da Fransanın orta əsrlər tarixinə həsr olunmuş əsərlərində riyazi metodlardan istifadə etmişdir.¹⁴

Azərbaycanda mərhum alim professor İradə Rəfizadə “Azərbaycanın dövlət kəndində kapitalist münasibətlərin təkamülü”¹⁵ kitabını 90-cı illərdə yazmışdır. Tarix və Etnologiya İnstitutunun direktoru, professor Kərim Şükürovun türk xalqlarının və Azərbaycan əhalisinin öyrənilməsinə həsr olunmuş kitablarında da riyazi metodlardan istifadə edilməsini görürük.¹⁶

Tarix və Etnologiya institutunun aparıcı elmi işçisi Pərvin Ahənçinin “Bakının neft sənayesi fəhlələri (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində)” monoqrafiyasında Nobel qardaşlarının şirkətində çalışan fəhlələrin şəxsi işləri əsasında statistik, mikro-ekonomik analiz edilmiş, onların sosial vəziyyətinin dinamikası göstərilmişdir.¹⁷

XXI əsrin əvvəllərində bir çox böyük xarici universitetlərdə kliometriya ilə məşğul olan xüsusi laboratoriyalar, şöbələr və ya cəmiyyətlər təsis olunmuşdur. Müqayisəli iqtisadi tarix son illərdə mühüm tendensiyaya çevrilmiş, bu sahədə aparılan tədqiqatlar qlobal müqayisəli retrospektivdə iqtisadi artım mənbələrinin, təsisatların əhəmiyyətinin və qloballaşmanın dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Avstraliya-Asiya Rəqəmsal Humanitar Elmlər Assosiasiyasının rəhbəri Pol Arturun rəhbərliyi ilə Avstraliya Milli Kitabxanasının “Trove” adlı layihəsi təsis edilmişdir. Layihənin məqsədi Avstraliyada nəşr olunan hər bir qəzeti rəqəmsallaşdırmaqdır. Bu, Avstraliya hökuməti tərəfindən əsas milli resurs kimi tanınan və maliyyələşdirilən cəsarətli bir təşəbbüsdür; burada, Vikipediya olduğu kimi, istifadəçilər düzəlişlər və yeniləmələr prosesində iştirak edirlər ki, bu da resursun özünü daha dəqiq və etibarlı edir. Bundan başqa rəqəmsal “Avstraliya bioqrafik lüğəti” də yaradılmışdır. Lüğət Avstraliya tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən 12 mindən çox insanın bioqrafiyasını təsvir edir. Burada həyatın bütün təbəqələrindən olan, baş nazirlərdən tutmuş qatillərə qədər, zamanın müəyyən məqamlarında Avstraliya cəmiyyətinin bir hissəsini təmsil edən insanlar təmsil olunmuşdur.

¹⁴ Юрий Бессмертный. **Некоторые вопросы применения математических методов в исторических исследованиях современных историков. Математические методы в исторических исследованиях.** Москва, 1972.

¹⁵ Ирада Рафизаде. **Эволюция капиталистических отношений в государственной деревне Азербайджана.** Баку: ЭЛМ, 1995.

¹⁶ Кərim Şükürov. **Türk xalqları XVI-XX yüzilliklərdə: say dinamikası (Çar Rusiyası və Sovetlər İttifaqı üzrə).** Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1997; Şükürov Kərim. **Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək).** Bakı, 2006.

¹⁷ Парвин Аханчи. **Нефтепромышленные рабочие Баку (конец XIX – начало XX веков) по «личным делам» рабочего персонала «Товарищества нефтяного производства Братья Нобель.** Москва-СПб-Баку: МИНЦ «Нобелистика», 2013.

Saytda təkmilləşdirilmiş axtarış sistemi mövcuddur ki, bu da onu faktiki olaraq məlumat axtarış sisteminə çevirir.¹⁸

Post-modernizm

Tarix elmində əsl çevriliş etmiş cərəyanlardan biri də post-modernizmdir. Onun əsaslarını XX əsrin sonunda ABŞ tarixçisi və filosofu Heyden Uayt və Holland tarixçisi H.Ankersmit qoymuşlar.¹⁹ Qısa şəkildə onların müddəalarını belə formalaşdırmaq olar: 1) tarixi reallıq öz-özünə mövcud deyil, o, yalnız şərhlərdə yaranır, 2) tarixi reallıq onu şərh edən əsaslandığı ideya və ya dəyərlərə uyğun olaraq üzə çıxır; 3) tarixi biliklərdə yalnız ayrı-ayrı tarixi faktlar diqqətə layiqdir; 4) tarixi mənbələrin müxtəlif oxunuşları və tarixi faktların şərhləri mümkündür, buna görə də tarixçilər tərəfindən yaradılmış mətnlər müxtəlif diskursiv strategiyaların subyektiv variantlarıdır. Yəni obyektiv tarix yoxdur və mümkün deyil.

Uaytın 1987-ci ildə "Formanın məzmunu" əsəri işıq üzü gördü, bu əsərdə o, XIX əsrin məşhur tarixçiləri Mişle, Tokvil və s. tədqiqatlarını araşdıraraq, həmin müəllifin elmi-ideoloji baxışları ilə yanaşı, "dilinin, təqdimat tərzinin, ritorik fiqurlardan istifadənin" də tarixin şərhinə heç də az təsir etmədiyi fikrini ifadə etmişdir.²⁰

Tarixçinin yaradıcılığı ilə yazıçının yaradıcılığı arasında müəyyən bənzətmə apararıq Uayt tarixi yazının ritorik tərəfinə xüsusi diqqət yetirir. Tarixçinin dili tarixi gerçəkliyi əks etdirən güzgü deyil, onun qurucusudur; tarixi əsərlər müəyyən ritorik qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərən ədəbi yaradıcılığın bir növüdür və buna görə də tarixi əsərlərin mahiyyəti elmi tədqiqat prinsipləri ilə deyil, ədəbi-bədii yaradıcılıqla, tarixin mətni isə müəllifin estetik seçimi ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, tarixdə post-modernizm ideyasının əsasını tarixi bilikdə obyektiv həqiqətin olmadığı, rəşionalizmin, mütləq həqiqətin rədd edilməsi təşkil edir.

Britaniya tarixşünaslığında postmodernizmin aparıcı nümayəndəsi Sasseks Universitetinin professoru Keyt Cenkinsdir. Tarix elmində postmodernizmlə bağlı kifayət qədər əsərlər onun qələminin altından çıxmışdır, onların arasında: "Tarixi yenidən düşünərək", "Postmodern tarixin oxucusu" və s. əsərləri var.²¹ Cenkins öz

¹⁸ **Advancing Digital Humanities: Research, Methods, Theories.** Edition by P.Arthur and K.Bode. Sydney, 2014; Paul Arthur. Sosial linking and the Humanities networked Infrastructure. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**

¹⁹ Hayden White, **Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.** Baltimore: L. 1973; Ankersmit Frank Rudolf, **History and-tropology. The rise and fall of metaphor,** Berkeley, Univ. of California Press, 1994; Рудольф Анкерсмит. **Возвышенный исторический опыт.** Москва: Европа, 2007.

²⁰ White Hayden. **The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation.** Baltimore; L. 1987.

²¹ Keith Jenkins. **Re-thinking History.** New York: Routledge, 1991; Jenkins Keith **The Postmodern History Reader.** Routledge, Taylor and Francis Group, 1997; Jenkins Keith. **Why History? Ethics and Postmodernity.** Psychology Press, 1999.

əsərlərində qeyd edirdi ki, tarix maraqları siyasi hakimiyyətlə bağlı olan bir qrup muzdlu işçi (tarixçi) tərəfindən yaradılan dəyişkən bir diskursdur. Onun fikrincə, “tarix hakimiyyət tərəfindən daim yenidən işlənən və yenidən formalaşdırılan ideoloji konstruksiyadır”. Cenkins hesab edirdi ki, tarix bir söz oyunudur, burada həqiqət hakimiyyətin cəmiyyət üzərində öz nəzarətini qurmaq cəhdindən başqa bir şey deyil.

Postsovet ölkələrində tarix elminin inkişafı

Sovet dövrünün daxili tarixi təfəkkürünün özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi: o, bir növ “parlaq təcrid” şəraitində fəaliyyət göstərirdi. Bu şərait ona bir qədər bütövlük verməklə yanaşı, onun məzmununu kəsibləşdirirdi və inkişaf tempini ləngidirdi. Tədqiqatçının daxili senzura qaydaları müəyyən edilmişdi. Həmin qaydalar 1990-cı illərin ortalarına qədər qüvvədə idi. Bu zaman köhnə məhdudiyətlər aradan qaldırıldı, postmodernist baxışların peşəkar tarixçilər tərəfindən intensiv şəkildə qəbul olunmağa başladı. Bu prosesdə 1990-cı illərin sonu – 2000-ci illərin əvvəllərində F.Ankersmitin “Tarixşünaslıq və postmodernizm” və b.²² əsərləri xüsusi rol oynamışdır, post-sovet filosofları, metodoloqları, tarixçiləri məhz o dövrdə onlarla tanış olmağa başladılar.

Postmodernizmə meyli olan bir maraqlı tədqiqatçı da ukraynalı arxeoloq Andrey Dobrolyubskidir. Bu yaxınlarda onun “Tarixi mənbəşünaslıq saxtakarlıqla doludur” adlı böyük müsahibəsi dərc olunub.²³ Onun sözlərinə görə, tarix elm deyil, çünki elm empirikaya, yəni təcrübəyə arxalanır, tarix isə yox. O, Herodot haqqında belə yazır: “Herodotun “Tarixi” e.ə. V əsrdə yazdığı ehtimal olunur, lakin onun ilk nüsxəsi yox olub, II əsrdə hansısa ellinist yazarlar bu tarixi yenidən yazıb doqquz ilahəyə (muzaya) görə 9 kitaba bölürlər. Sonra hamısı yenə yox olur. Niyə? Heç kim bilmir. Və yalnız XV əsrdə, yəni XVII əsr keçəndən sonra məlum olmayan yerdən peyda olan bəzi rahiblər bu əsərləri tapırlar və Lorenzo Vallo Herodotun tarixini ilk dəfə XV əsrdə nəşr edir. Sonra o, artıq bütün dillərə tərcümə olunur – amma bu mənbə nə dərəcədə etibarlıdır? Faktiki olaraq sıfır dərəcəsində”. Onun fikrincə, biz keçmişə indi bizim üçün əlverişli və daha rahat olan nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndiririk. Əslində bu mübahisə hələ Dekartın vaxtından, yəni XVII əsrdən başlayır, çünki o ancaq təbiət elmlərini elm hesab edirdi. Lakin onun müasiri olan Cambatista Viko sübut edə bildi ki, insan nə edirsə, məqsədi nə olursa olsun – onu həyata keçirəndə o, fakt olaraq qalır. Vikonun tərəfdarının ideyası ondan ibarət idi ki, əslində humanitar faktlar mövcuddur, onlar sadəcə olaraq insan tərəfindən

²² Рудольф Анкерсмит. **Историография и постмодернизм**. Москва, 2009.

²³ Андрей Добролюбский. «Историческое источниковедение полно фальшивок». **Granit of Science, Scientific and Popular journal**. <https://un-sci.com/ru/2020/10/25/andrej-dobrolyubskij>

yaradılmışdır; insan real faktlar yaradır və ona görə də tarixi bu yolla elm kimi qəbul etmək olar.²⁴

1990-cı illərin əvvəllərindən keçmiş sovet tarixçiləri tarix elminin inkişafında qərb həmkarlarından geri qalmalarını dərk etməyə məcbur oldular. Görkəmli sovet və rus tədqiqatçısı V.A.Tişkovun etiraf etdiyinə görə, “Biz dünya sosial elmində son 20-30 ildə baş vermiş böyük sıçrayışdan kənar qaldıq”. Lakin XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Rusiyada tarix elmində, ələlxüsus dünya tarixini öyrənən tarixçilərin əsərlərində müasir tendensiyalara kifayət qədər böyük sürətlə yiyələnmə prosesi başlanmışdır. İ.D.Kovalçenko, Ə.Ə.İsgəndərov, E.B.Zabolotniy, A.S.Axiezer və b. Onlar tarixçiləri yeni “tarix paradigması”nın nəzəri və metodoloji əsaslarını axtarmağa çağıraraq qneseoloji plüralizmin, yəni fikir müxtəlifliyinin zəruriliyini qeyd edirdilər. Çünki məhz belə olan halda tarixi reallığın təhlilinə əsaslanan istənilən elmi nəzəriyyə rəasional mahiyyətə malik olur və bununla da ictimai elmlərin inkişafına töhfə verir.²⁵ İlk növbədə tarixi antropologiya sahəsində, böyük uğurlar əldə edilmişdi. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz A.Y.Qureviç və Y.L.Bessmertnin adları ilə bağlıdır. Qureviçin təşəbbüsü ilə hələ 1989-cu ildə yaradılan “Odissey. Tarixdə insan” jurnalının səhifələrində “Annalar məktəbi”nin görkəmli nümayəndələrinin əsərləri nəşr edilmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Ümumi Tarix İnstitutunda tarixi antropologiya üzrə seminarlar təşkil edilmişdi. Tanınmış ictimai xadim və filoloq İrina Proxorovanın təsis etdiyi «Новое литературное обозрение» (NLO) jurnalında və nəşriyyatında da müasir tarix elminin nəzəriyyəsini və cərəyanlarını əks etdirən çoxlu sayda əsərlər dərc edilmişdi.²⁶ Xüsusən də cəmiyyətin inkişafındakı şəxsiyyətsiz proseslər və ya strukturlar deyil, ayrı-ayrı fərdlərin tarixi mövcudluğunun sosial-mədəni tərəfinin müxtəlif aspektləri ön plana çıxmağa başladı. Makro-tarixdən mikro tarixə keçid başlandı.

Rusiyada tarixi nəzəriyyəsi sahəsində XXI əsrin başlanğıcında müəyyən neqativizm və fikir müxtəlifliyi üstünlük təşkil edirdi, bu da tarixçilərin müxtəlif siyasi düşürgələrə məxsus olması ilə şərtlənirdi. Məsələn, bizdən fərqli olaraq, orada məktəblərdə də yaxın zamana qədər vahid tarix dərsliyi yox idi. Vəziyyət 2014-cü ildən, Krımın anneksiyasından sonra dəyişdi, 2022-ci ildə Ukrayna ilə müharibə başlayandan sonra artıq həm sovet totalitar, həm də imperiya təxəyyüllü normalarına qayıdış başlandı.

Azərbaycanda tarix elminin vəziyyəti

²⁴ Вико Джамбиттиста. **Основания новой науки об общей природе наций**. Москва, Киев, 1994, с.78.

²⁵ Михаил Степанов. Основные тенденции развития постсоветской исторической науки (1990-е – начало 2000-х гг.). **Вестник ТГУ, Гуманитарные науки. История и политология**. Выпуск 3 (71), 2009, с.246.

²⁶ Юрий Зарецкий. С точки зрения историка моего поколения. **Журнал НЛО (Новое литературное обозрение)**. 2013, №4.

XX-XXI əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elmi öz inkişafında kifayət qədər məhsuldar bir dövr yaşayır, onun əsas vektoru sovet tarix elminin böhranının nəticəsi olan milli tarixin əsaslı şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsi və yazılmasıdır. Yuxarıda dünya tarix elmində qəbul olunmuş konsepsiyalara uyğun bəzi əsərlərin adı çəkildi, amma ümumi vəziyyət o qədər də ürək açan deyil. Tarixçilərimizin böyük əksəriyyəti (müəllif özü də istisna deyil) hələ də pozitivist ruhda, yəni faktoloji, narrativ (təsviri) tarixi əsərlər yazmağa üstünlük verirlər və bunu “obyektiv” tarix adlandırırlar.

Azərbaycanda da, bütün postsovet ölkələrində olduğu kimi, ənənəvi tarix elmi 1990-cı illərin əvvəllərində əsl sarsıntı yaşadı. Marksist-Leninist ideologiyasına əsaslanmış 70 illik tarixi araşdırmaların rədd edilməsi tarixçilər, ələlxüsus yaşlı nəsil üçün çox çətin idi. Onların bir qismi yeni çağırışları qəbul etsələr də, digərlərin mövqeyi dəyişməz olaraq qaldı. Oriyentasiya itkisi ilə bağlı olan bu böhran böyük çətinliklə və əsasən gənc tarixçilər tərəfindən aradan qaldırılmağa başladı və son 30 ildə yüzlərlə Azərbaycan və dünya arxivlərindən gətirilən yeni, bu vaxta qədər məlum olmayan sənədlər əsasında yazılan sanballı əsərlər meydana çıxdı. Bu, əsasən yeni və ən yeni dövrə həsr olunmuş tədqiqatlarda özünü büruzə verdi.

Müasir Azərbaycanda tarixi tədqiqatlar dinamik inkişaf və yüksəliş dövrünü yaşayır. Lakin, çox vaxt bu artım sırf kəmiyyət xarakterlidir ki, bu da son nəticənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Tarixi biliyin inkişafının dominant forması tarixin xətti, xronoloji ardıcılıqla tərtib edilmiş versiyalarına əsaslanan böyük narrativlər təşkil edir. Həmin narrativlər isə etnosentrizmə əsaslanan diskursu formalaşdırır, yəni Azərbaycan tarixi orta əsrlər və ya yeni dövrdən asılı olmayaraq məhz milli dövlətçilik tarixi kimi formalaşır. Bu da anlaşılındır, çünki postsovet dövlətləri qarşısında öz müstəqil mövcudluğunu və inkişafını, o cümlədən tarixdən istifadə etməklə qanuniləşdirmək vəzifəsi dayanırdı. Tarixdən demək olar ki, həmişə müəyyən siyasi problemlərin həlli üçün istifadə olunub. Nisbətən yaxınlarda siyasi müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə tarix millətçiliyə ən yaxın şəkildə yaxınlaşmağa meyillidir. İngilis tarixçisi D.Tomson tarixin siyasi istifadə və tətbiqlərini şərh edərək vurğulayırdı ki, “milli dövlətlər dövründə tarix millətçi olmağa məhkumdur”, çünki “bir millətin varlığını qanuniləşdirən tarix” bununla da milli dövlətləri qanuniləşdirir. XX yüzillikdə Azərbaycan tarix elminin inkişaf səviyyəsi və potensialına qiymət verərək akademik Ş.Mustafayev yazır ki, formalaşma dövründə Azərbaycan tarix elminin qarşısında duran vəzifələr sırasında ölkənin tarixi konturlarını, onun faktoloji gedişatını və tarixi təkamülünün başlıca dövrlərini aydınlaşdıraraq, onları elmi şəkildə təsvir etməkdən ibarət idi. O dövərdə Azərbaycan tarix elmi empirik materialın nəzəri səviyyədə ümumiləşdirilməsi və dəyərləndirilməsi, Azərbaycan tarixinin ümumdünya tarixi kontekstinə yerləşdirilməsi və global tarixdə Azərbaycanın yerinin müəyyənləşdirilməsi fikrindən uzaq idi. Bu sözlər qətiy-

yən tənqid kimi yox, gerçək vəziyyət kimi başa düşülməlidir.²⁷ Bizim məsələni ağırlaşdıran digər faktor 30 il davam edən Qarabağ münaqişəsi və Ermənistanın təcavüzkar siyasəti olmuşdur.

Lakin belə olan halda müəyyən mənada tarixin ideolojişdirilməsi və mifləşdirilməsi, geniş siyasi məqsədlər üçün istifadə edilməsinə şərait yaranır. Ümumiyyətlə bütün postsovet, o cümlədən Rusiya tarixinə xas olan stereotiplər formalaşır, məsələn, elmi dildə buna viktimizasiya (ingiliscə “victim” – qurban) deyilir, yəni xalq yalnız əzab çəkən xalq kimi təsvir edilir, sərhədlərimizin hər tərəfində ancaq əbədi düşmənlərin olması vurğulanır və s. Orta əsrlər, qədim dövr, yeni tarixin tədqiqi müasir baxışla həyata keçirilir, yəni müasir dövrün siyasi baxışları keçmişə tətbiq olunur. Bu hal müasir tədqiqatlarda “prezentizm” (present – müasir) adını almışdır. Digər problem də ondadır ki, orta kütlə təbəqənin rəyi elmi-tarixi rəyə müdaxilə edilir, bununla da elmi tarixin əsası məhv edilir. Beləliklə, böyük tirajlarla psevdo tarixi əsərlər nəşr edilir, tarixi gerçəklik nağıllarla əvəzlənir.

Məşhur rus tarixçisi, MDU tarix fakültəsinin dekanı S.P.Karpovun yazdığı kimi, tarixə yanaşmada iki fərqli xətt görünür: biri xalqı birləşdirən, şəxsiyyətin milli kimliyini və özünüdərkini formalaşdıran vətənpərvərlik tarixinin yaradılması zərurətində ısrarlıdır, digəri isə hadisələrin ziddiyyətli və qeyri-müəyyənliyini dərk edərək, fərdin müstəsna azad seçimini qəbul edir, plüralist, ideologiyasız konsepsiyalara ehtiyac olduğunu bəyan edir. Bu iki xətti uzlaşdırmaq çətindir, çünki sosial təcrübənin qiymətləndirilməsi səciyyəvidir, müxtəlif nəsillər və sosial təbəqələr arasında isə böyük fərq var.²⁸ Azərbaycan tarixində müəyyən istisnalarla hələ ki, birinci xətt üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, Qarabağ problemi həll olunduqca tarix elmində də plüralizm inkişaf edəcək.

Digər problem də tarix dərsləkləridir, alternativ dərsləklər də hələ ki, arzu olaraq qalır, yalnız 2000-ci illərin əvvəllərində orta əsrləri əhatə edən 7-ci sinif “Ümumi tarix” dərsliyi çap edilmişdi, o da məktəblərə verilmədi.

Dünya tarix elminin müasir cərəyanları Azərbaycan tarixşünaslığından daha çox politologiyada və fəlsəfə elmində özünü büruzə verir. Məsələn, ixtisasca psixoloq olan R.Qaragözov tarixi yaddaşa həsr olunmuş iki monoqrafiyasında Cənubi Qafqaz ölkələrinin keçmişinə nəzər salaraq, milli stereotiplərin formalaşmasını və onların müasir dövrdə baş vermiş münaqişələrə təsirini təhlil edir.²⁹ Bu baxımdan

²⁷ Şahin Mustafayev. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı-2020, s.35.

²⁸ Сергей Карпов. Историческая наука и историческое образование в современном информационном пространстве: типики и перспективы. – Проблемы методологии изучения и преподавания современной истории. Материалы Международной конференции 29 сентября 2009 г. Москва, 2009, с.69.

²⁹ Рауф Гарегезов. **Метаморфозы коллективной памяти в России и на Центральном Кавказе.** Баку: «Нурлан», 2005; Рауф Гарегезов. **Коллективная память: Как**

mərhum tədqiqatçımız, tarix elmləri doktoru Aydın Balayevin də tarix elminə verdiyi töhfəni unuda bilmərik. O, Azərbaycan millətinin formalaşmasına həsr edilmiş əsərlərində problemə etnik, konfessional və fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində baş vermiş bu prosesi dərin təhlil etməyə müvəffəq olmuşdur.³⁰

Fikrimizcə, tarixçilər də bu elmlərin terminologiyasından və təhlil metodlarından geniş istifadə etsələr, daha uğurlu nəticələr alına bilər və ölkədən xaricə çıxmaq imkanı da genişləndirə bilər. Elə Qarabağ məsələsinin, I və II Qarabağ müharibələrinin dərin elmi təhlili aparılırsa, dünya tarix elminə böyük töhfə verə bilər. Bu mənada sevindirici haldır ki, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun “Azərbaycan tarixşünaslığı” jurnalında çıxan məqalələr hər nömrəsində daha da təkmilləşir, II Qarabağ müharibəsi haqqında, sovet düşüncə sisteminin formalaşması, tarixi-siyasi coğrafiya, “böyük terror” illərində repressiyaya məruz qalan şuşalı qadınlar haqqında və s. məqalələr dünya tarix elminin standartlarına daha da yaxınlaşır.³¹

“Dünya tarixi” şöbəsinin fəaliyyətinə gəldikdə, qarşımızda duran məqsədlərin reallaşması kifayət qədər ağır vəzifədir, dünya tarixinə inteqrasiya olmaq üçün yüksək səviyyədə tədqiqatlar aparılmalıdır. Dünyada və Azərbaycanda gedən siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin müqayisəli təhlili bu istiqamətdə perspektivli görünür. Bu mənada şöbə rəhbərinin və işçilərinin beynəlxalq layihələrdə iştirak təcrübəsi var: 2011-2013-cü illərdə Şimalı Qafqazın və Mərkəzi Asiya respublikalarının iştirakı ilə “Qafqazda və Mərkəzi Asiyada sosial-mədəni reformasiyanın tarixi (XIX-XX əsrin əvvəlləri)” adlı UNESCO-İICAS-n layihəsi həyata keçirilmiş, eyni adlı monoqrafiya rus və ingilis dillərində nəşr edilmişdir. 2019-cu Fransanın Milli elmi-tədqiqat Mərkəzi, AMEA və Xəzər Universitetinin birgə layihəsi olan

создаются, сохраняются и воспроизводятся коллективные представления о прошлом. Баку: «Элм», 2013.

³⁰ Айдын Балаев. *Этно-языковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.* Баку: «Нурлан», 2005; *Азербайджанская нация.* Москва: Типография “Тиражи.Ру”, 2012.

³¹ Керим Шукюров. Вторая Карабахская война в контексте армяно-азербайджанских войн. *Азербайжан тарихşунасlığı. Elmi əsərlər.* 2022, №2 (82), s.7-22; Kamran İsmayılov. Azərbaycanca sovet düşüncə sisteminin formalaşması (XX əsrin 20-30-cu illəri), s.22-44; Vasif Qafarov. Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyası (1918-1920). *Азербайжан тарихşунасlığı. Elmi əsərlər.* 2022, №2 (82), s.72-96; Sahibə Budaqova. XVIII əsrin ikinci yarısında – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ənənəvi sənətkarlığın tarixi coğrafiyası. – *Азербайжан тарихşунасlığı. Elmi əsərlər.* 2022, №2 (82), s.96-110; Наила Мамедова. Продвижение Францией религиозного прозелитизма на территории Сефевидского государства (на основе работ французских исследователей), *Азербайжан тарихşунасlığı. Elmi əsərlər.* 2022, №2 (82), c.126-141; Rəisə Cəfərova. “Böyük terror” illərində repressiyaya məruz qalan şuşalı qadınlar: Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin arxiv sənədlərində. *Азербайжан тарихşунасlığı. Elmi əsərlər.* 2022, №2 (82), s.7-27.

“Qafqazda mədəniyyət arasındakı əlaqələrin tarixi” adlı layihədə, 2017-2021-ci illərdə Avropa İttifaqının Avropa Komissiyasının “Horizon 2020” Maria Skladovskaya-Küri Proqramı tərəfindən maliyyələşdirilən “Biliyin mübadiləsi və akademik mədəniyyətlər humanitar elmlərdə, Avropa və Qara dəniz bölgəsi” layihələrində iştirak edilmiş, həmin layihələr çərçivəsində bir neçə beynəlxalq konfranslarda çıxışlar edilmiş, məqalələr dərc edilmişdir.

2021-ci ilə qədər “Qafqaz tarixi” adlanan şöbədə Qafqaz tarixinə və millətlərarası münasibətlərə həsr olunmuş bir sıra kollektiv və fərdi monoqrafiyalar işlənilib, dərc edilmişdir.³² Hazırda şöbədə “Cənubi Qafqazda inteqrasiya təcrübəsi (1917-1936-cı illər)” kollektiv monoqrafiya üzrə tədqiqat aparılır. Şöbənin planlarında dünya tarixi kontekstində araşdırmalar aparmaq, ayrı-ayrı ölkələrin tarixinin öyrənilməmiş mövzularını təhlil etmək və Azərbaycanın bu ölkələrin tarixində yerini tədqiq etmək, müqayisəli təhlil aparmaqdır.

Nəticə

Beləliklə, qarşımızda tarix elmi nəzəriyyəsinin inkişafına böyük təsir göstərmiş xüsusi elmi cərəyanlar dayanır. XX əsrin birinci yarısından başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər böyük sürətlə inkişaf etmiş dünya tarix elmi ictimai elmlər sahəsində əsl çevriliş etmişdir, desək yanılmırıq. Bu sahədə mütəmadi olaraq həm böhran, həm də dirçəliş dövrləri müşahidə olunur. 1980-ci illərin sonu – 2000-ci illərin əvvəllərində tarixə postmodern baxış fərqli qəbul edilir. Onun təsiri ziddiyətli və qeyri-müəyyəndir: idrakın yeni imkanları və yolları yaratmaqla postmodernizm tarix nəzəriyyəsində böhran vəziyyətini dərinləşdirdi. Amma böhran elm tarixində təbii bir hadisə kimi qəbul edilməlidir, çünki həmin vəziyyət XX əsrin əvvəllərində də yaranmışdı və tarix elminin sonrakı sıçrayışı tənəzzül dövrünə son qoydu. Müasir tarixşünaslıqda da klassik formalara qayıdış müşahidə olunur. Klassik tipli tarixçi üçün tarixi varlıq kateqoriyası əsasdır və onun mahiyyəti və qanunauyğunluqları tarix elminin məqsədidir. Məsələn, müasir tarixçilərdən həm tarix elmini populyarlaşdıran, həm özü çox populyar olan İsrail tarixçisi Yuval Noy Harari tarixin klassikləri sayılan Blok, Yaspers, Şpenqler, Fukuyama və başqalarının makro-tarix tədqiqatlarına qayıdır. Harari, Qumilyov kimi tarix və biologiya arasında əlaqə axtarır, insan xoşbəxtliyinin inkişafını öyrənir və müasir rəqəmsal texnologiyanın yaranması ilə elmdə yaranan etik nüanslara nəzər salır.³³ Eyni zamanda bəzi tarixçilər tədqiqatlarında buraxdığı səhvləri də etiraf etməkdən çəkinmirlər. Məsələn, Frensis Fukuyama məşhur “Tarixin sonu” əsərində SSRİ-nin

³² **Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixi (XVIII əsr – XXI əsrin əvvəlləri)**. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013; **Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi**. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2011; **Şimali Qafqazın türk xalqları**. Bakı: “Turxan”, 2018; **Cənubi Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921)**. Bakı: “İdeal-Print” MMC, 2021.

³³ Ной Харари. **Sapiens. Краткая история человечества**. Москва: Изд.-во «Синдбад», 2016; **21 урок для XXI века**. Москва: Изд.-во «Синдбад», 2019.

süqutundan sonra dünyada liberalizmin qələbə qazanması fikrinin səhv olduğunu etiraf etməyi bacarmışdır.

Ümumiləşdirərək, qeyd etmək istərdik ki, müasir dövrdə tarix elminin bütün istiqamətləri inkişaf etməkdədir. Azərbaycan tarixşünaslığı da dinamik inkişaf edən elmlərdən biridir, onun dünya tarix elmində layiqli yer alması üçün isə daha dərin tədqiqatlara ehtiyacı var.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Budaqova, Sahibə. XVIII əsrin ikinci yarısında – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ənənəvi sənətkarlığın tarixi coğrafiyası. – **Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər**. 2022, №2 (82), s.96-110.
2. İsmayılov, Kamran. Azərbaycanda sovet düşüncə sisteminin formalaşması (XX əsrin 20-30-cu illəri). **Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər**. 2022, №2 (82), s.22-44.
3. Qafarov, Vasif. Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyası (1918-1920). **Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər**. 2022, №2 (82), s.72-96.
4. Cəfərova, Raisa. “Böyük terror” illərində repressiyaya məruz qalan şuşalı qadınlar: Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin arxiv sənədlərində. **Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər**. 2022, №2 (82), s.7-27.
5. Məmmədova, Nailə. Продвижение Францией религиозного прозелитизма на территории Сефевидского государства (на основе работ французских исследователей). **Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər**. 2022, №2 (82), s. 126-141.
6. Mustafayev, Şahin. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. **Akademik Nailə Vəlixanlımın yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu**. Bakı-2020.
7. Şükürov, Kərim. **Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları** (qədim zamanlardan müasir dövrdək). Bakı, 2006.
8. **Advancing Digital Humanities: Research, Methods, Theories**. Edition by P.Arthur and K.Bode. Sydney, 2014.
9. Paul, Arthur. Sosial linking and the Humanities networked Infrastructure.- **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки**.
10. Ankersmit, Franklin Rudolf. **History and tropology. The rise and fall of metaphor**, Berkeley, Univ.: California Press, 1994.
11. Burguière, Andre. “Antropologie historique”. Dictionnaire des sciences historiques. **Paris: Presses Univeristaires de France**. 1986. P.469-471.
12. Hobsbawm, Eric. **The Age of Revolutions: Europe 1789-1848**. New York, New American Library, 1962.
13. Блок, Марк. **Апология истории или Ремесло историка**. Москва, 1988.
14. Февр, Люсьен. **Бои за историю**. Москва, 1991.
15. Evans-Pritchard, Edward Evan. **Social Anthropology and Other Essays**. New York: The Free Press. BBC Third Programme Lectures, 1962.

16. Jenkins, Keith. **Re-thinking History**. New York: Routledge, 1991.
17. Jenkins, Keith. **The Postmodern History Reader**. Routledge, Taylor and Francis Group, 1997.
18. **New Perspectives on Historical Writing**: Cambridge University Press, 1992.
19. Weber Max.: Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus. In: **Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik**. N 20, 1904.
20. Windelband, Wilhelm. **History of Philosophy**. London: Macmillan &Co LTD, 1914, 974 p.
21. White, Hayden. **Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe**. Baltimore: L. 1973.
22. White, Hayden. **The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation**. Baltimore; L. 1987.
23. Анкерсмит, Франклин Рудольф. **Возвышенный исторический опыт**. Москва: Европа, 2007.
24. Анкерсмит, Франклин Рудольф. **История и тропология: взлет и падение метафоры**. Москва, 2009.
25. Бессмертный, Юрий Львович. **Некоторые вопросы применения математических методов в исторических исследованиях современных историков. Математические методы в исторических исследованиях**. Москва, 1972.
26. Бессмертный, Юрий Львович. **Жизнь и смерть в средние века: Очерки демографической истории Франции**. Москва, 1991.
27. Вико, Джамбаттиста. **Основания новой науки об общей природе наций**. Москва, Киев, 1994.
28. Гинзбург, Карло. **Сыр и черви. Картина одного мельника, жившего в XVI веке**. – Москва: РОССПЕН, 2000.
29. **Грамматика цивилизаций**. Москва: Изд-во «Весь мир», 2008.
30. Гуревич Арон Яковлевич. **«Новая историческая наука» во Франции: достижения и трудности**. История и историки. 1981. Москва, 1985.
31. Добролюбский, Андрей. «Историческое источниковедение полно фальшивок». **Granit of Science, Scientific and Popular journal**. <https://un-sci.com/ru/2020/10/25/andrej-dobrolyubskij>
32. Дюркгейм, Эмиль. **Правила социологического метода**. Москва, Изд-во АСТ, 2021.
33. Зарецкий, Юрий. С точки зрения историка моего поколения. **Журнал НЛО (Новое литературное обозрение)**. 2013, №4.
34. Карпов, Сергей Павлович. Историческая наука и историческое образование в современном информационном пространстве: тупики и перспективы. **Проблемы методологии изучения и преподавания современной истории. Материалы Международной конференции 29 сентября 2009 г.** Москва, 2009.
35. Мамедова, Наиля. Продвижение Францией религиозного прозелитизма на территории Сефевидского государства (на основе работ французских

- исследователей). **Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər**. 2022, №2 (82), s. 126-141.
36. Ле Гофф, Жак. **Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии**. – СПб: Евразия, 2010
 37. **Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.**: т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное); т.2. **Игры обмена**: Москва: Прогресс, т.1. 1986; т.2. 1988; т.3, 1992.
 38. О'Мара, Патрик. **Русское дворянство времен Александра I**. Москва: Новое литературное обозрение, 2023, 520 с. (Серия: Historia Rossica).
 39. Репина, Лорина Петровна. **Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике**. Одиссей. Человек в истории. Москва, 1990.
 40. Рафизаде, Ирада. **Эволюция капиталистических отношений в государственной деревне Азербайджана**. Баку: Элм, 1995.
 41. Риккерт, Генрих. **Философия истории**. СПб: Д.Е.Жуковский, 1908 – XIV (2), 154 с.
 42. Рэдклифф-Браун, Альфред. **Метод в социальной антропологии** (Method in social anthropology). Ин-т социологии РАН. Москва: Канон-Пресс-Ц: Кучково поле, 2001, 414 с.
 43. Степанов Михаил Геннадиевич. Основные тенденции развития постсоветской исторической науки (1990-е – начало 2000-х гг.). **Вестник ТГУ, Гуманитарные науки. История и политология**. Выпуск 3 (71), 2009.
 44. Харари, Юваль Ной. **Sapiens. Краткая история человечества**. Москва: Изд-во «Синдбад», 2016.
 45. Харари, Юваль Ной. **21 урок для XXI века**. Москва: Изд-во «Синдбад», 2019.
 46. Харитонов Дмитрий Эдуардович. **Историческая антропология**. Большая Российская энциклопедия. Москва, 2004.
 47. Хут, Людмила Рашидовна. Изучение истории нового времени и новистика. **Научные ведомости**, 2010, №13, с.3-10.
 48. Шукюров, Керим. Вторая Карабахская война в контексте армяно-азербайджанских войн. **Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər**. 2022, №2 (82), s.7-22.
 49. Эванс-Причард, Эдвард Эван. **История антропологической мысли**. Москва: Восточная литература, 2003.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Bağırova İradə Səid qızı – tarix elmləri Bağırova İrada Said – Doctor of doktoru, professor. AMEA A.A.Bakıxanov history, professor. A.A.Bakikhanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Institute of History and Ethnology,

Azərbaycan, Bakı.

ANAS. Azerbaijan, Baku.